

74. Árokon-bokoron túl

Aki anyanyelveként, szellemi képességeinek birtokában sajátította el a magyart, az bizonyára megdöbben a cím láttán, mert ezt a kifejezést úgy szokás mondani, hogy *árkon-bokron túl*. Az **árokon-bokoron* forma nem használatos az említett közösségben, ezért annak tagjai számára hibás. Nem is foglalkozik ezzel senki, csak a nyelvész. Őt ugyanis azért fizetik (már amikor és amennyire), hogy minél értelmesebben fejtsse ki azt, amit milliók használnak ösztönösen, azaz úgy, hogy nem képesek megindokolni.

A tudományos elemzéshez először is adatok kellenek, úgyhogy szedegessük össze az *árok* és a *bokor* „fajtársait”! Olyan szavakat keressünk, amelyeknek egyes toldalékok hatására kiesik az utolsó tőmagánhangzójuk. Ahogy a televíziós főzőműsorok (a fiatalabbak kedvéért: gasztro-reality show-k) sem valós időben mutatják az élelmiszer-vásárlást, én is megkímélem az olvasót a fárasztó gyűjtéstől, és rögtön kirakok mindent a nyelvészeti konyhapultra:

álm, átok, bagoly, bajusz, barom, bátor, bögöly, burok, bürok, bütyök, cukor, csokor, csorog, csörög, csücsök, csülök, dolog, eper, érem, érez, étek, ezer, fark, féreg, fészek, fodor, fogoly, forog, gödör, görög, halom, három, haszon, horog, hurok, iker, izom, kapocs, kapor, karom, kebel, kehely, kéreg, korom, kotor, kölyök, köröm, közöl, lélek, majom, malom, marok, méreg, mocskok, morog, mozog, nyereg, nyirok, öböl, ököl, ökör, pehely, petrezselyem, pezseg, piszok, pocok, pokol, pödör, pörög, retek, rezeg, sajog, sarok, sátor, selyem, seper, sólyom, sulyok, sürög, szatyor, szeder, szírom, szitok, szobor, szurok, szutyok, takony, teher, telek, terem, titok, torony, töröl, tücsök, tükör, vékony, verem, vétek, vödör, zörög

Hasonló eset bőven van még a magyarban, de már ebből a 100 példából is sok következtetés vonható le. Elsősorban az, hogy a hangkieséshez legalább két szótag szükséges. A szótagszám az egész gyűjteményben kettő, a *petrezselyem* esetében kivételesen négy, ezért egyszerűbb azt mondani, hogy legalább kettő. Annál is inkább, mert a felsorolt szavakon kívül, amelyeket a mai nyelvi tudat nagyrészt töként (kisebb értelmes egységekre nem tagolható elemként) tart számon (pl. *farok* = *far* + a hajdani *-k* névszóképző), sok az olyan is, amely a kortárs beszélők szerint is képzett alak. Ezek pedig mind három és négy szótagból állnak: *hiedelem*, *jutalom*, *udvarol*, *vigyorog* (→ *hiedelmet*, *jutalmaz*, *udvarlás*, *vigyorgó*). Képzőből is van tehát néhány, amely hangzóvesztést szenvedhet.

Most helyezzük tepsibe a szótöveinket, szórjunk rájuk mindenféle toldalékot, majd az egészet rakjuk be a sütőbe! (A rövid műsoridő miatt megint átugrunk néhány órát.) Amikor kiszedjük a kész ételt, azt látjuk, hogy bizonyos toldalékok mindig kiváltják a hangzóvesztést. Van közöttük rag (*halmot*, *kérgen*; *pörgök*, *törlünk*; *háрман*) és jel (*átkom*, *baglyod*, *csokra*, *dolgunk*, *epretek*, *fészkük*; *majmok*; *bátrabb*; *zörgött*), de a legtöbb képző (*álmatlan*, *ezredik*, *forgatag*, *gödröcske*, *horgol*, *kapros*, *keblű*, *közlendő*, *mozgékony*, *pezsgét*, *sarki*, *söpredék*, *szobrász*, *termő*, *titkár*, *tükröz*, *zörgés*). Más toldalékok azonban csak a teljes tőhöz járulnak hozzá: *baromkodik*, *cukorka*, *éreztek*, *féregként*, *kotord*, *malomig*, *retekkel*, *toronyszerű* (nem **barmkodik*, **cukrka*, **érztek* stb.).

Mi okozhatja a toldalékoknak ezt a továltakozással járó eloszlását? Honnan származik a *taknyot* ~ *takonyban* kettőssége? Miért nem mindig teljes a szótó? Mitől lenne rosszabb a **takonyt*, mint a *mákonyt*? Magyarázat van éppen, de nem teljesen kielégítő. Az ősmagyar kor kezdetén (Kr. e. 1000 táján) minden magyar szótó rövid magánhangzóra végződött, amely lassan kopni kezdett (így lett *út* a tihanyi alapítólevélből ismert *utu* is). Ugyanakkor azokban a szavakban, amelyekben legalább három, magánhangzó végű (= nyílt) szótag követte egymást, a második vagy a harmadik magánhangzó gyakran kiesett (ez a *két nyílt szótagos tendencia*). Ami valaha talán *hatalomu* volt, az előbb *hatalmu*, majd a tövéghangzó lekopásával *hatalm*

lett (vö. *hotolm* a *Halotti Beszéd*ben). Végül a mássalhangzó-torlódást egy ejtéskönnyítő hang oldotta fel (*hatalom*). Amit mi hangzóvesztésnek tartunk (*hatalmas, hatalmi*), az történetileg hangzótoladás. Hangzóvesztő szótónek igazában pl. a *korom* nevezhető, mert annak nem a tö-, hanem a toldalékos alakjában ment végbe a folyamat (*koromus > kormus > kormos*).

Ez a magyarázat tudományos, de — mint mondtuk — nem teljesen kielégítő: „csak” egy 3000 évvel ezelőtti nyelvállapotra világít rá, nem a mai beszélők ismereteire. Nem árulja el, honnan tudja a digitális kor magyar anyanyelvű gyermeke, hogy a *görög* kizárólag igeként hangzóvesztő (*én görögök*), főnévként nem az (*görögök*), illetőleg azt, hogy egyáltalán milyen szótóvekből pottyanhat ki a magánhangzó. Töltsük ki együtt ezt a hézagot!

A fenti lista szerint ezek a szótóvek akkor csonkulhatnak, ha az első magánhangzójuk rövid: *csülök, csorog, iker, ököl, szurok*. (A *bátor* és a *méreg* nem ellenpélda, mert az [á]-nak és az [é]-nek nincs hosszú és rövid változata.) A kipasszírozott második magánhangzó mindig [o], [e] vagy [ö]: *burok, fodor, piszok; érem, kehely, rezeg; bütyök, öböl, vödör*. (A *bajusz* kivételes, bár a *bajszocska, bajszos* és *bajszú* mellett van *bajuszocska, bajuszos* és *bajuszú* is.) Az [o], az [e] és az [ö] kerete legtöbbször a [r] és a [l]: *bokor, csörög; pokol, telek*. Gyakori hangkörnyezet a [k], a [g] és a [j]: *csücsök, éték; buzog, morog; fogoly, selyem*. A többi eset már elég vegyes: *haszon, izom, kapocs, vékony* (ld. népnyelvi *véknya* ’állat hasának a comb melletti része’).

Aki tehát anyanyelveként, szellemi képességeinek birtokában sajátította el a magyart, az ennyi mindent (sőt nyilván ennél is többet) tud a hangzóvesztő szavakról, csak épp a „Honnan ilyen okos?” kérdésre nincs válasza. Ez hagyján, de — ahogy láttuk — a nyelvésznek sincs, és ez már baj. Ha a fejtegetései nem eléggé értelmesek, akkor féltő, hogy a *cukrot*, a *csülköt*, az *epret*, az *étket*, a *kaprot*, a *petrezselymet*, a *retket*, a *szedret* és mindezek alapját, az (anyagi) *hasznot* csak a szótárból fogja ismerni.